

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА**

МАЛЬЧЕНКО ВОЛОДИМИР ВІКТОРОВИЧ

УДК 1:316.35]:008-021.351 (043.3)

КУЛЬТУРНА МЕЖА ЯК ФЕНОМЕН СОЦІАЛЬНОЇ СКЛАДНОСТІ

09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Київ – 2026

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Українському державному університеті імені Михайла Драгоманова

Науковий керівник –

доктор філософських наук, професор
Єршова-Бабенко Ірина Вікторівна,
Український державний університет
імені Михайла Драгоманова, професор кафедри
менеджменту та інноваційних технологій
соціокультурної діяльності, економіки і
маркетингу.

Офіційні опоненти:

доктор філософських наук, професор
Колінько Марина Вадимівна,
професор кафедри філософії, соціології та
політології Державного торговельно-економічного
університету;

доктор філософських наук, доцент
Корнієнко Світлана Григорівна,
професор кафедри філософії імені професора
М.Д. Култаєвої Харківського національного
педагогічного університету імені Г.С. Сковороди.

Захист відбудеться «17» вересня 2026 року о 14.00 на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.16 Українського державного університету імені Михайла Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Українського державного університету імені Михайла Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий «17» серпня 2026 року.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

А.О. Ярошенко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Сучасне суспільство перебуває у стані бурхливих, стрімких і найчастіше несподіваних змін. Глибинні трансформації відбуваються у різних сферах соціуму, руйнуючи традиційні форми людського життя, державні кордони, економічні уклади, змішуючи етноси та культури. Подібні зміни мають глобальний характер, не залишаючи осторонь жодної країни чи регіону. Україна – одна з тих держав, у яких цивілізаційні зрушення набули особливо драматичного характеру: динамічні світові процеси переплелися тут із політичними, економічними, релігійними та іншими змінами всередині країни. Перед Україною постала проблема збереження як державних кордонів, так і національної ідентичності, що визначається межами національної культури. Для більшості українців осмислення культурних меж набуло й екзистенційного характеру, актуалізуючи питання меж особистості та антропокультурного загалом, особливо в умовах повномасштабної війни та зумовленого нею масового переміщення, що з небаченою гостротою оголило проблему утримання культурної межі в ситуації втрати звичних просторових опор.

З огляду на ці глибинні глобальні трансформації стає зрозумілим помітне зростання впродовж останніх десятиліть кількості філософських досліджень у межах напряму «border studies». Розвиток цього напряму нерозривно пов'язаний із «просторовим поворотом» (spatial turn) у сучасній філософії (М. Фуко, М. де Серто, Ж. Дельоз та ін.), який поставив у центр філософської проблематики відкритість, багатовимірність, релятивність та символічність соціальних і культурних просторів (П. Бурдьє, Е. Гідденс, А. Лефевр, Е. Соджа, Д. Харві та ін.).

Сучасна антропологічно орієнтована гілка цих студій (Т. Вілсон та ін.) дедалі більше відходить від розуміння кордону як фіксованої лінії, висуваючи на перший план процесуальний характер межі – безперервну діяльність межування, що конститує саму спільноту. Проблема меж має давню філософську традицію. Вона бере початок у працях Платона, Арістотеля, Плотіна; гносеологічний її сенс розкривається у працях Канта, Фіхте, Гегеля. Особливий внесок у розробку цієї проблематики, пов'язаний із виділенням меж людської суб'єктивності, належить феноменології, герменевтиці та екзистенційній філософії (Е. Гусерль, Ж.-П. Сартр, М. Мерло-Понті, М. Гайдегер та ін.).

Водночас осмислення межі дедалі більше потребує врахування того антропологічного виміру, у якому межа постає не як зовнішній контур, а як конститутивна характеристика самого людського буття – як та лінія, що людина безперервно проводить і переозначає у процесі свого самовизначення.

Ступінь наукового опрацювання проблеми. Теоретико-методологічним підґрунтям дослідження культурної межі як феномена соціальної складності є парадигма складності, теоретичним ядром якої виступає синергетика. Засадничі для цієї парадигми ідеї самоорганізації,

нелінійності та становлення розроблено у класичних працях І. Пригожина, І. Стенгерс, Г. Хакена, Г. Ніколіса, які заклали підвалини розуміння складних систем як таких, що балансують «на краю хаосу». Філософське осмислення складності як нового типу наукової раціональності здійснено передусім Е. Мореном, чії принципи складного мислення (системний, голографічний, рекурсивної петлі, авто-еко-організації) відіграють у нашому дослідженні наскрізну методологічну роль. Трансдисциплінарне розширення цієї проблематики представлене роботами Р. Тома, К. Майнцера, Г. Атмансбахера, Ф. Капри, а також сучасними студіями, що застосовують теорію складності до соціальних наук (Д. Бірн, Дж. Болтон, Дж. Горн). Попри ґрунтовність цих розробок, у них переважає або природничо-науковий, або загальнометодологічний ракурс, тоді як власне соціально-філософське осмислення складності, орієнтоване на проблему культурної межі, залишається недостатньо розвиненим.

Особливе значення для нашого дослідження має українська традиція соціальної синергетики та психосинергетики, у межах якої розроблено оригінальні концептуальні моделі осмислення соціальної та антропологічної складності. Засадниче значення тут мають праці І. Єршової-Бабенко, яка запропонувала концептуальну модель «ціле в цілому / ціле-в-цілому» та концепти психомірності й нелюдиномірності, а також дослідження І. Добронравової з філософії науки та нелінійного мислення. Соціальні й соціокультурні імплікації складності розкрито у працях Л. Бевзенко (соціальна самоорганізація та її структури-атрактори), І. Доннікової (культурогенна природа соціальної самоорганізації, антропологічна складність), Ю. Мелкова (людиномірність постнекласичної науки), а також у роботах Л. Богатої, М. Дмитрієвої, І. Предборської та інших. Саме на цю традицію спирається запропоноване в дисертації розуміння соціальної складності як людиномірної та культуурогенної; водночас проблема культурної межі, що є центральною для нашого дослідження, у цих працях спеціально не тематизувалася, що й зумовлює потребу її окремого опрацювання.

Проблема меж має давню філософську традицію, що бере початок у працях Платона, Арістотеля, Плотіна, у яких межа вперше набуває онтологічного статусу. Гносеологічний вимір межі розкрито в німецькій класичній філософії (І. Кант, Й. Г. Фіхте, Г. В. Ф. Гегель), а її антропологічний та екзистенційний виміри – у феноменології, герменевтиці та екзистенційній філософії (Е. Гусерль, М. Гайдегер, Ж.-П. Сартр, М. Мерло-Понті, П. Рікер). Класична філософська антропологія, передусім у працях М. Шелера, поставила питання про особливе становище людини в космосі та про межі людського як такого. В українській філософській антропології проблематику меж людського буття, полісутності та бівалентності людини ґрунтовно розроблено у працях В. Табачковського, Є. Андроса, Т. Лютого, Н. Хамітова, О. Єрмоленка, що утворюють важливе підґрунтя для запропонованого в дисертації концепту антропологічної складності. Методологія культурної топології розробляється М. Колінько.

Проте у цих дослідженнях межа здебільшого осмислюється поза зв'язком із парадигмою складності та концептом самоорганізації, що відкриває простір для нашого аналізу.

Сучасний етап осмислення межі пов'язаний із «просторовим поворотом» (spatial turn) та зі становленням міждисциплінарного напрямку «border studies». Засади просторового аналізу соціального закладено у працях А. Лефевра, М. Фуко, М. де Серто, а багатовимірність і символічність соціального простору розкрито в соціальній топології П. Бурдьє, теорії структурації Е. Гідденса, мережевій соціології М. Кастельса та акторно-мережевій теорії Б. Латура, Дж. Ло, А. Мол. Власне студії межі, започатковані працею П. Салінса, розгорнуто в роботах Д. Ньюмена, А. Паасі, Б. Дж. Паркера, Д. Васт-Вальтер, Т. Вілсона, Г. Доннана, у яких межа осмислюється як процес, зона емерджентності, простір культурної комунікації. Проблематику маргінальності та прикордонної людини розроблено в класичних дослідженнях Е. Стоунквіста, а постколоніальні й деколонізаційні аспекти культурної межі – у працях, присвячених українській ідентичності та переміщенню (Л. Тарнашинська, В. Кочан та сучасні міграційні дослідження досвіду переміщених українців). Попри інтенсивність цих розробок, у них, як правило, бракує інтеграції соціально-топологічного, антропологічного та онтологічного вимірів межі в єдину концептуальну рамку.

Окремий пласт досліджень, релевантних для третього розділу дисертації, становить осмислення віртуальної реальності, віртуальної та цифрової культури. Онтологічні й антропологічні аспекти віртуального розкрито у працях М. Хейма, а в українській традиції – у дослідженнях О. Дзьобаня, Є. Мануйлова, М. Пальчинської, О. Висоцького, О. Кирницького та інших. Цифрову культуру, нові медіа та мережеве суспільство осмислено у роботах М. Кастельса, К. Фукса, а також у межах культурних і критичних студій кіберкультури. Дедалі більшої ваги набувають дослідження штучного інтелекту, його агентності та етики (Л. Флоріді, Т. Гагендорф, М. Кекельберг, Д. Ганкель), а також аналіз алгоритмічної культури, цифрової посмертності та постлюдського стану. Ці розробки засвідчують радикальне переозначення меж людського у віртуальному просторі, проте здебільшого не пов'язують цю проблематику з концептом культурної межі та парадигмою соціальної складності. Таким чином, проведений аналіз ступеня наукового опрацювання проблеми засвідчує, що, попри наявність значного теоретичного доробку в кожному з окреслених напрямів, цілісне соціально-філософське дослідження культурної межі як наскрізного феномена соціальної складності, що поєднувало б її соціально-топологічний, антропологічний та віртуально-цифровий виміри, досі не було здійснене.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано відповідно до тематичного плану науково-дослідної роботи кафедри соціальної філософії, філософії освіти та освітньої політики на тему: «Демократичні цінності в освітній практиці:

виклики внутрішніх та зовнішніх міграцій після 24 лютого 2022 року» (Номер державної реєстрації: 0124U001490).

Тема дисертації затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова № 2 від 25 вересня 2014 р.

Мета дослідження – концептуалізація культурної межі як феномена соціальної складності.

Досягнення поставленої мети здійснюється через вирішення таких дослідницьких завдань:

- систематизувати теоретико-методологічні підходи до розуміння концептів «складність» та «соціальна складність» і розкрити методологічні та онтологічні аспекти парадигми складності;

- узагальнити теоретичні положення, що розкривають соціокультурні імплікації складності, та обґрунтувати її людиномірність і культурогенність як засадничі характеристики;

- дослідити топологію соціальної складності, проаналізувавши систему та мережу як типи соціальної топології, властиві сучасному суспільству, і розкрити межу як феномен самоорганізації;

- розкрити специфіку соціально-філософського розуміння поняття «культурна межа» та меж культури як основи існування суспільства;

- виявити особливості соціально-філософської рефлексії проблеми меж антропокультурного на основі концепту антропологічної складності;

- реконструювати антропологічні типи «людини-навігатора» та «людини-прикордонника» як суб'єктів, що конституують культурну межу;

- дослідити особливості функціонування культурної межі в українському досвіді – у вимірах ідентичності, переміщення та деколонізації;

- здійснити соціально-філософський аналіз віртуальної реальності як соціокультурного простору, що самоорганізується, в контексті соціальної складності;

- дослідити специфіку виникнення та функціонування культурної межі як феномена самоорганізації віртуальної реальності.

Об'єкт дослідження – соціальна складність як спосіб організації соціокультурної реальності.

Предмет дослідження – культурна межа як людиномірний хронотоп соціальної складності.

Методологія дослідження. У процесі роботи було використано комплекс методів, зумовлений міждисциплінарним характером дослідження. Основу методології становлять соціально-філософський аналіз та соціокультурний підхід, у рамках яких застосовано низку конкретніших методологічних оптик, кожна з яких виконує власну функцію в межах окремих частин дослідження, а в сукупності вони утворюють цілісну рамку, адекватну природі предмета.

Концептуальні положення теорії складності, представлені дослідженнями Е. Морена, К. Майнцера, а також Р. Тома, Г. Атмансбахера та інших, що набули розвитку в працях українських дослідників – Л. Богатої,

М. Дмитрієвої, І. Добронравової, І. Доннікової, І. Єршової-Бабенко, Л. Бевзенко, Ю. Мелкова та інших, – стали основою для аналізу соціальної складності як антропо-соціо-інформаційного «розгортання», у процесі якого виявляється онтологічний статус культурних меж. Саме на цій теоретичній базі ґрунтується наскрізне для дослідження розуміння соціальної складності як людиномірної та культурогенної.

Синергетичний підхід, з опертям на класичні дослідження І. Пригожина, Г. Хакена та К. Майнцера, дозволив розглянути соціальну складність як систему, здатну до самоорганізації у нерівноважних умовах, унаслідок чого категорії «складність» та «соціальна складність» набули нового смислового змісту, що полягає у виявленні ефектів самоорганізації та нестабільності у відкритих нерівноважних системах – природних об'єктах, суспільстві, культурі. Системний підхід, орієнтований на дослідження складності як цілісності, що складається з множини елементів, дозволив представити складність як організацію ієрархічних структур і рівнів, тоді як холистичний підхід застосовано для розкриття природи складності як такої, що не зводиться до суми своїх складників та до певної головної категорії чи концепції.

Мережевий підхід, представлений соціальними теоріями М. Кастельса, Б. Латура, Дж. Ло та А. Мол, використано для побудови мережевої соціальної топології, в якій розкривається складність феномена межі та специфіка його функціонування у просторі «без меж»; залучення доробку сучасних студій межі (border studies) дозволило осмислити межу як процес, як безперервну діяльність межування. Філософсько-культурологічний аналіз застосовано в осмисленні зв'язку людини та культури: концепт антропологічної складності дав змогу проаналізувати взаємозумовленість антропологічних та культурних меж, а оптика символічної влади (П. Бурдьє) – розкрити владний вимір проведення культурних меж. Метод реконструкції дозволив уточнити смислове навантаження таких соціально-філософських концептів, як «полісутнісна людина», «людина-навігатор», «людина-прикордонник», із залученням як класичної філософської антропології (М. Шелер), так і сучасного процесуального розуміння людської природи, для пояснення специфіки зміни меж соціальної складності.

Феноменолого-герменевтичний аналіз застосовано для дослідження організації соціального простору як «простору сенсів», що виникає у процесі осмислення людиною світу, а екзистенційний аналіз і синтез – у розробці «антропології межі», у розкритті взаємозумовленості буття людини та культури як зв'язку, що виявляє межі «людського» та «людинного». Наскрізну методологічну функцію виконує концепт хронотопу, що дозволяє утримувати в полі зору як просторовий, так і часовий виміри культурної межі та забезпечує цілісність теоретичної рамки на всіх етапах дослідження. У третьому розділі, присвяченому віртуалізації соціальної складності, зазначені підходи доповнено аналітикою сучасних досліджень цифрової культури, штучного інтелекту та постлюдського стану, що дало змогу осмислити переозначення меж людського у віртуальному просторі. Слід наголосити, що

міждисциплінарність дослідження не означає відмови від соціально-філософського аналізу як основної дисциплінарної рамки: інші підходи використовуються як допоміжні оптики, що збагачують соціально-філософську інтерпретацію предмета, не заміщуючи її.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що вперше у вітчизняній соціальній філософії здійснено цілісну концептуалізацію культурної межі як сенсопороджувального хронотопу, що задає топологію людиномірної соціальної складності, поєднавши її соціально-топологічний, антропологічний та віртуально-цифровий виміри в єдину дослідницьку рамку. Вирішення конкретних дослідницьких завдань зумовило наукову новизну отриманих результатів, сформульованих у таких положеннях.

Вперше:

- систематизовано теоретико-методологічні підходи до розуміння концептів «складність» та «соціальна складність» і обґрунтовано, що парадигма складності постає не як галузева теорія, а як новий тип наукової раціональності, у якому знімається традиційна опозиція між порядком і хаосом, детермінованістю та випадковістю, а епістемологічні принципи складного мислення (системний, голографічний, рекурсивної петлі, авто-еко-організації) у побудові онтології складності функціонують як онтологічні принципи;

- онтологію соціальної складності представлено як антропо-соціо-інформаційне «розгортання», у процесі якого виникає культура, та доведено, що людиномірність і культурогенність є засадничими характеристиками соціальної складності, які дають змогу розглядати культуру як структуруючий початок її організації; розкрито інформаційний вимір самоорганізації, що дозволяє осмислити культуру як джерело негентропії;

- обґрунтовано, що складність меж виявляється у топології соціальної складності, організованій за мережовим принципом: мережовий соціальний простір, будучи водночас незмінним/змінним, перервним/безперервним та емерджентним, утворює межі як результат взаємодії пов'язаних «вузлів», унаслідок чого межа постає як феномен самоорганізації, а соціальні топоси, що нею виділяються, – як рухливі й пластичні хронотопи;

- вироблено авторське визначення культурної межі в контексті онтології соціальної складності – як межі людинотворчих сенсів, що забезпечують становлення людиномірної соціальної складності, та доведено, що в мережовій топології культури межа постає не як лінія поділу, а як межа-контекст і межа-прикордоння, що організовує комунікативну реальність;

Удосконалено:

- розуміння антропологічної складності як феномена, що виникає у взаємодії людини та культури за голографічним, рекурсивним і діалогічним принципами, унаслідок чого культурну межу визначено як межу-хронотоп, що створюється смисловою активністю людини й організує людиномірну соціальну складність, а проблему межі між людським і нелюдським розкрито як культурно-історичний конструкт, предмет боротьби й переозначення;

- зміст соціально-філософських концептів «полісутнісна людина», «людина-навігатор» та «людина-прикордонник» через їх реконструкцію в контексті парадигми складності: доведено, що ідентичність «людини-навігатора» утримується наративною роботою самоосмислення, а не прив'язкою до місця, а антропологічна складність виникає саме в діалозі цих типів, у якому маргінальність переосмислюється з дефіциту на ресурс культурної творчості;

- розуміння культурної межі в українському досвіді: обґрунтовано парадигмальний характер українського кейсу та доведено, що в умовах масового переміщення культурна межа виявляє здатність до релокації разом із суб'єктом, а деколонізація постає як активне перевизначення межі зсередини – перехід від ієрархічної до мережевої організації смислів;

Набули подальшого розвитку:

- зміст поняття «віртуальність» та уявлення про онтологічний статус віртуальної реальності, яку осмислено як складність, що є частиною соціальної складності й водночас виходить за її межі («складне зі складним»); доведено, що проблема меж власне людського набуває особливої гостроти в умовах розвитку штучного інтелекту, оскільки поява систем, які імітують суб'єктність, не будучи суб'єктами, руйнує презумпцію суб'єктності співрозмовника, на якій ґрунтується смислотворча природа культурної комунікації;

- уявлення про віртуальну культуру, яку визначено як проєкт людини-навігатора та форму самоорганізації соціальної складності, що створює її темпоральну топологію через сенсотворчу діяльність людини; виокремлено такі особливості віртуальної культури, як відсутність «тілесного» людини як субстанційної основи, розмивання меж індивідуального «Я» та межі між людиною і «псевдо-суб'єктами», просторова організація у вигляді візуалізації змісту й тимчасова організація, представлена нескінченним «зараз».

Теоретичне значення одержаних результатів полягає в тому, що запропонована концептуалізація культурної межі як феномена соціальної складності розширює й поглиблює наявний у соціальній філософії апарат осмислення соціокультурної реальності. Розроблене розуміння культурної межі як межі-хронотопу, що конститується смисловою активністю людини, дає змогу подолати обмеженість як суто структурного, так і суто географічного трактування межі та поєднати в єдиній теоретичній рамці її соціально-топологічний, антропологічний і віртуально-цифровий виміри. Висновки дослідження сприяють розвитку соціальної онтології, філософії культури та філософської антропології, а також збагачують вітчизняну традицію осмислення соціальної складності, пропонуючи інтегративний підхід до аналізу процесів самоорганізації соціокультурного простору.

Практичне значення одержаних результатів. Матеріали дослідження та отримані висновки можуть бути використані у кількох напрямках. У освітньо-педагогічному вимірі вони придатні для розроблення та викладання нормативних і вибіркових навчальних курсів та спецкурсів із соціальної філософії, філософії культури та культурології, філософської антропології,

філософії освіти, а також для підготовки відповідних навчальних посібників, методичних матеріалів і програм підготовки здобувачів вищої освіти різних рівнів. У науково-теоретичному вимірі результати дослідження можуть слугувати методологічною основою для подальших розвідок проблематики культурної межі, соціальної складності, віртуалізації та цифрової культури, зокрема для дисертаційних і монографічних досліджень у галузі соціальної філософії, філософії культури та суміжних дисциплін.

У прикладному та суспільному вимірі запропонований концептуальний апарат може бути використаний для осмислення актуальних проблем сучасного українського суспільства – передусім проблем збереження національної ідентичності, інтеграції внутрішньо переміщених осіб та біженців, деколонізації культурного простору, а також викликів, пов'язаних із цифровізацією та розвитком штучного інтелекту; відповідні висновки можуть бути корисними при виробленні засад культурної, освітньої та інформаційної політики. Окремі положення дослідження можуть знайти застосування в експертно-аналітичній діяльності, спрямованій на осмислення соціокультурних трансформацій воєнного та повоєнного періоду.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійно виконаною науковою працею. Сформульовані в ній положення, висновки та рекомендації, що становлять наукову новизну, одержані автором особисто. Особистий внесок здобувача полягає в розробленні цілісної концепції культурної межі як феномена соціальної складності, що вибудовується як людиномірна соціальна топологія; у виробленні авторського визначення культурної межі як межі-хронотопу, що створюється смисловою активністю людини; у реконструкції антропологічних типів «людини-навігатора» та «людини-прикордонника» як суб'єктів, що конституують культурну межу; а також у визначенні людини як культурного хронотопу, який через смислопокладання організує соціальний простір у мережах комунікацій. Самостійно здійснено застосування розробленого концептуального апарату до аналізу українського досвіду культурної межі та до осмислення культурної межі в умовах віртуалізації соціальної складності.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертації викладені у доповідях на міжнародних, всеукраїнських наукових та науково-практичних конференціях, зокрема:

XIII Міжнародні Пригожинські читання «Постнекласичний дискурс: шляхи розвитку філософії та методології наук» (вересень 2017, Одеса); Міжнародна наукова конференція студентів, молодих вчених та науковців «Методологія та технологія сучасного філософського пізнання» (травень 2018, Одеса); Звітна-наукова конференції викладачів, аспірантів і докторантів УДУ імені Михайла Драгоманова за підсумками наукових досліджень 2025 року «Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету» (травень 2026, Київ) та ін.

Публікації. Основні положення, ідеї та висновки дисертаційного дослідження висвітлені в 7 авторських публікаціях, з них 3 статті в українських фахових виданнях категорії “Б”; 3 – у зарубіжних фахових

виданнях; 1 – у збірниках матеріалів міжнародних науково-практичних конференцій.

Структура та обсяг дисертації зумовлені специфікою її предмета та логікою розкриття теми, а також поставленою метою і завданнями дослідження. Дисертаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, що включають у себе дев'ять підрозділів, висновків до розділів, загальних висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації – 212 сторінок, основна частина – 181 сторінка. Список використаних джерел налічує 177 найменувань, з них 111 іноземними мовами.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** доведено актуальність обраної теми, проаналізовано стан її вивчення у науковій літературі, а також окреслено мету, завдання та методологічну базу дослідження. Крім того, сформульовано положення, що виносяться на захист, розкрито наукову новизну і теоретико-практичну цінність результатів, наведено відомості про їх апробацію, структуру та обсяг праці.

Перший розділ «СОЦІАЛЬНА СКЛАДНІСТЬ: ДОСВІД КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ» присвячено аналізу методологічних та онтологічних засад дослідження соціальної складності й виявленню теоретичних підстав для осмислення культурної межі.

У **підрозділі 1.1 «Методологічні та онтологічні аспекти парадигми складності»** проаналізовано концепт складності, що представляє нову епістемологічну парадигму, яка об'єднує методологічний аспект (принцип пояснення складної природи об'єктів) та онтологічний (визначення характеристик складного світу – природи, людини та суспільства), причому людина, її мислення та способи освоєння світу стають невіддільними від пізнаваної нею реальності. Показано, що епістемологічні принципи складного мислення – системний, голографічний, рекурсивної петлі, авто-еко-організації – у побудові онтології складності функціонують як онтологічні принципи. Обґрунтовано, що парадигма складності, теоретичним ядром якої є синергетика, від самого початку формувалася як трансдисциплінарна дослідницька програма з глибоким філософським підтекстом: у працях І. Пригожина, Г. Хакена, Р. Тома, К. Майнцера, Е. Морена складність постала не як характеристика окремих об'єктів, а як новий тип наукової раціональності, у якому час, незворотність та творча новизна набувають статусу фундаментальних онтологічних характеристик реальності, а традиційна опозиція між порядком і хаосом, детермінованістю та випадковістю знімається, поступаючись місцем розумінню складності як специфічного режиму їх продуктивної взаємодії.

У **підрозділі 1.2 «Соціокультурні імплікації складності»** розкрито соціальну складність як антропо-соціо-інформаційне «розгортання», у процесі якого виникає культура, та обґрунтовано, що виявлення таких її характеристик, як людиномірність і культурогенність, дає змогу розглядати культуру як структуруючий початок, що визначає організацію соціальної

складності. Показано, що перенесення концептуального апарату теорії складності зі сфери природничого знання у сферу соціального вимагає переосмислення базових понять – системи, мережі, самоорганізації – з урахуванням специфіки соціальної реальності, елементами якої є наділені свідомістю та волею суб'єкти. Спираючись на українську традицію соціальної синергетики та психосинергетики (І. Добронравова, Л. Бевзенко, І. Єршова-Бабенко, І. Доннікова, Ю. Мелков), доведено, що соціальна складність є людиномірною в самому онтологічному сенсі; розкрито інформаційний вимір самоорганізації, що має принципове значення для соціального пізнання, оскільки людська спільнота тримається передусім на обміні смислами, а культура постає як джерело негентропії. Залучення конфліктологічної соціології Р. Коллінза та класичної соціальної топології П. Сорокіна дозволило, відповідно, розкрити роль конфлікту як джерела соціальної нестійкості та осмислити суспільство як багатовимірний простір соціальної мобільності.

У підрозділі 1.3 «Топологія соціальної складності: проблема межі» досліджено систему та мережу як типи соціальної топології й обґрунтовано, що мережеві соціальні теорії корелюють із парадигмою складності та відкривають можливості осмислення межі як феномена самоорганізації. Показано, що топологія складності об'єднує організацію та самоорганізацію, представляючи собою «нестійку архітектуру» – темпоральну топологію, що вибудовується за принципами мережевої організації та розкривається в таких характеристиках, як емерджентність, антропологічність, варіативність, «балансування на краю хаосу», власний темпосвіт, фрактальність. Доведено, що мережам притаманні самоорганізація, комунікативність, фрактальність, рекурсивні зв'язки, а в топології соціальної складності, організованій за мережевим принципом, виявляється складність меж, унаслідок чого межа постає як межа-контекст і межа-прикордоння, що організовує комунікативну реальність. Особливе значення для розуміння мережевої природи соціальної складності має акторно-мережева теорія Б. Латура та Дж. Ло, яка запропонувала розуміти соціальне не як готову субстанцію, а як ефект, що постійно відтворюється у взаємодії численних акторів; водночас показано, що ця теорія потребує доповнення з боку філософсько-антропологічного аналізу, оскільки схильна нівелювати специфіку людського буття, пов'язану зі смислопокладанням.

Другий розділ «АНТРОПОЛОГІЯ СКЛАДНОСТІ: ЛЮДИНА І КУЛЬТУРА В СОЦІАЛЬНІЙ СКЛАДНОСТІ» присвячено осмисленню антропологічного виміру культурної межі та її функціонуванню в українському досвіді.

У підрозділі 2.1 «Культурна межа та межі культури як основи існування суспільства» розкрито специфіку соціально-філософського розуміння поняття «культурна межа» та простежено історико-філософську еволюцію поняття межі від Платона, Арістотеля та Плотіна, через гносеологічний його вимір у німецькій класичній філософії, до сучасних студій межі (border studies). Показано, що в топології культури, побудованій

за принципом «центр-периферія», поняття межі концептуалізується через співвідношення з поняттями «пограниччя», «приграниччя», «фронтир», натомість у мережевій топології культурне прикордоння стає епіцентром культурної комунікації, в процесі якої відбувається оновлення соціокультурного простору. Доведено, що сучасні студії межі, передусім їхня антропологічно орієнтована гілка (Т. Вілсон), відходять від розуміння кордону як фіксованої лінії, висувачи на перший план процесуальний характер межі – безперервну діяльність межування; залучення оптики символічної влади П. Бурдьє дозволило показати, що проведення культурних меж ніколи не є ціннісно нейтральною операцією, а постає як результат символічної боротьби, тоді як поєднання цієї оптики з оптикою складності Е. Морена розкрило принципову незавершеність, відкритість та невизначеність культурного простору, що й уможливорює культурну творчість.

У підрозділі 2.2 «Антропологічні межі в суспільстві соціальної складності» виявлено особливості соціально-філософської рефлексії проблеми меж антропокультурного на основі концепту антропологічної складності, осмисленої як феномен, що виникає у взаємодії людини та культури за голографічним, рекурсивним і діалогічним принципами. Показано, що топологія антропологічної складності вибудовується за голографічним принципом (у культурному міститься людське, у людині потенційно та актуально присутня культура), за принципом рекурсивної петлі (людина створює культуру, яка створює людину) та за діалогічним принципом, а у взаємодії людини й культури виявляється розбіжність антропологічного та культурного, на основі чого культурну межу визначено як межу-хронотоп (М. Бахтін), що створюється смисловою активністю людини й організує людиномірну соціальну складність. Розуміння антропологічної складності поглиблено з опертям як на класичну філософську антропологію М. Шелера з його вченням про особливе становище людини в космосі, так і на сучасне процесуальне розуміння людської природи, що у працях Е. Морена постала як складна біокультурна єдність, а в психосинергетичній традиції – як багаторівнева самоорганізована система; окрему увагу приділено проблемі межі між людським і нелюдським, яка, як показав аналіз робіт Д. Ганкеля та сучасних студій межі, ніколи не була стабільною лінією, а завжди поставала як культурно-історичний конструкт, предмет боротьби й переозначення.

У підрозділі 2.3 «Межі антропокультурного: «людина-навігатор» та «людина-прикордонник» реконструйовано антропологічні типи, що конституують культурну межу, та показано, що в умовах некласичного «світу світів», позбавленого центру і периферії, людина стає навігатором, який прокладає шлях, тоді як «людина-прикордонник» не може не зважати на межі антропокультурного, для якої будь-яке їх порушення пов'язане з екзистенційним вибором та виходом у граничне буття. Доведено, що антропологічна складність виникає саме в діалозі цих типів, для яких спільним смисловим центром є культура, що утримує людину у своїх межах, а отже, від саморуйнування. Розкриття типу «людини-навігатора» через

запропоноване П. Рікером розрізнення тотожності-незмінності та тотожності-самості дозволило показати, що ідентичність навігатора утримується не прив'язкою до фіксованого місця, а безперервною наративною роботою самоосмислення, завдяки якій людина несе свою культурну межу в собі; водночас звернення до сучасної антропології межі засвідчило амбівалентність прикордонного існування як тягара підвищеної рефлексивності й водночас дару культурного посередництва, унаслідок чого маргінальність переосмислюється з дефіциту на ресурс культурної творчості.

У підрозділі 2.4 «Культурна межа в українському досвіді: ідентичність, переміщення, деколонізація» досліджено функціонування культурної межі в українському досвіді та виявлено парадигмальний характер українського кейсу для філософського осмислення межі. Показано, що український соціокультурний простір, історично сформований як цивілізаційне перехрестя, є зразковим прикладом того, що Е. Морен називав «складним зі складним», – множинності взаємодіючих центрів та периферій, що утворюють складну мережеву топологію смислів, і що в усіх розглянутих аспектах – цивілізаційного перехрестя, переміщення та деколонізації – культурна межа функціонує одночасно як просторове і часове утворення, підтверджуючи тезу про культурну межу як межу-хронотоп. Доведено, що феномен масового переміщення українців після 2014 та особливо 2022 років, осмислений у світлі сучасних міграційних досліджень, виявляє здатність культурної межі до релокації разом із суб'єктом, унаслідок чого масове переміщення не призводить до простого «розчинення» у культурах прийому, а породжує нові, гібридні, мережеві форми української ідентичності, тоді як деколонізаційний процес постає як активне перевизначення культурної межі зсередини – перехід від ієрархічної до мережевої організації смислів, нерозривно пов'язаний з утвердженням людиноцентричних та демократичних цінностей і з рефлексією над власною інтелектуальною традицією.

Третій розділ «КУЛЬТУРНА МЕЖА В ВІРТУАЛІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ СКЛАДНОСТІ» присвячено аналізу віртуальної реальності та культурної межі як феномена самоорганізації віртуальної реальності.

У підрозділі 3.1 «Віртуальна реальність: онтологізація в контексті соціальної складності» здійснено соціально-філософський аналіз віртуальної реальності як соціокультурного простору, що самоорганізується, та простежено історико-філософську традицію осмислення віртуального – від Платона й Арістотеля, через середньовічну й новочасну філософію, до сучасних соціально-філософських трактувань. Показано, що віртуальна реальність є складністю, яка є частиною соціальної складності («складне в складному») і водночас виходить за простір соціального і реального, пов'язана з ним як «складне зі складним», має відносну автономію, власну організацію й топологію та здійснює на соціальну реальність зворотний вплив. Доведено, що феномен межі у віртуальній реальності пов'язаний із потребою людини у самовизначенні при необмежених для цього можливостях, а проблема меж власне людського набуває особливої гостроти в умовах розвитку штучного інтелекту: поява комунікативних та

генеративних технологій, що імітують суб'єктність, не будучи суб'єктами, руйнує презумпцію суб'єктності співрозмовника, на якій ґрунтується смислотворча природа культурної комунікації, а аналіз феноменів алгоритмічної культури, цифрової посмертності та постлюдського стану засвідчив, що віртуалізація переозначає найфундаментальніші межі людського існування.

У підрозділі 3.2 «Культурна межа як феномен самоорганізації віртуальної реальності» досліджено специфіку виникнення та функціонування культурної межі в контексті віртуалізації й показано, що в онтологічному аспекті віртуальна культура є проектом людини-навігатора, що здійснює пошук нового себе і нової культури за відсутності емпіричної прихильності до реальності, у культурі, позбавленій матеріального змісту та поданій у «чистій духовності». Виокремлено такі особливості віртуальної культури, як відсутність «тілесного» людини як субстанційної основи, розмивання меж індивідуального «Я», розмивання межі між людиною та «псевдо-суб'єктами», просторова організація у вигляді візуалізації змісту та тимчасова організація, представлена нескінченним «зараз». Доведено, що віртуальна культура виникає у ситуації відсутності/створення меж, а її актуальною реальністю є людина – носій культурних смислів, яка у віртуальному просторі стає специфічним культурним «хронотопом», «вузлом» у мережах комунікацій, що продукує нові смисли та визначає зміст віртуальної культури; перебуваючи на межі віртуальної та фізичної реальності, вона поєднує їх у соціальну складність, унаслідок чого культурна межа постає як форма самоорганізації соціальної складності, що створює її темпоральну топологію через сенсотворчу діяльність людини.

ВИСНОВКИ

Реалізація завдань дисертаційного дослідження дала підстави сформулювати такі висновки:

1. Дослідження методологічних та онтологічних аспектів парадигми складності засвідчило, що концепт складності представляє нову епістемологічну парадигму, яка об'єднує методологічний аспект (принцип пояснення складної природи об'єктів) та онтологічний (визначення характеристик складного світу – природи, людини та суспільства), причому людина, її мислення та способи освоєння світу стають невіддільними від пізнаваної нею реальності. Епістемологічні аспекти парадигми складності в узагальненому вигляді представлені принципами складного мислення, які в побудові онтології складності можуть інтерпретуватися як онтологічні принципи: системний або організаційний (зв'язок між цілим і частинами); голографічний (взаємопроникнення частин і цілого); принцип рекурсивної петлі (те, що виробляється, саме є виробником і причиною того, що його виробляє); принцип авто-еко-організації. Аналіз показав, що парадигма складності, теоретичним ядром якої є синергетика, від самого початку формувалася як трансдисциплінарна дослідницька програма з глибоким філософським підтекстом: у роботах Пригожина, Хакена, Тома, Майнцера,

Морена складність постала не як характеристика окремих об'єктів, а як новий тип наукової раціональності, у якому час, незворотність та творча новизна набувають статусу фундаментальних онтологічних характеристик реальності, а традиційна опозиція між порядком і хаосом, детермінованістю та випадковістю знімається, поступаючись місцем розумінню складності як специфічного режиму їх продуктивної взаємодії.

2. Аналіз соціокультурних імплікацій складності дав підстави розглядати соціальну складність як антропо-соціо-інформаційне «розгортання», у процесі якого виникає культура, а виявлення таких її характеристик, як людиномірність та культурогенність, дозволило розглядати культуру як структуруючий початок, що визначає організацію соціальної складності. Дослідження виявило, що внесок засновників синергетики у формування підстав для соціальних застосувань складності не вичерпується теорією самоорганізації у її фізико-математичному вигляді: не менш суттєвим є інформаційний вимір самоорганізації, розкритий Хакеном, згідно з яким самоорганізація може бути описана в термінах породження, накопичення та перетворення інформації, що має принципове значення для соціального пізнання, оскільки людська спільнота тримається передусім на обміні смислами, а культура постає як джерело негентропії. Спираючись на українську традицію соціальної синергетики та психосинергетики (Добронравова, Бевзенко, Єршова-Бабенко, Доннікова, Мелков), дослідження показало, що соціальна складність є людиномірною в самому онтологічному сенсі, оскільки створюється і змінюється людиною; при цьому розкриті Єршовою-Бабенко явище психомірності засвідчує чутливість соціальної самоорганізації до людського фактору, а залучення конфліктологічної соціології Коллінза та класичної соціальної топології Сорокіна дозволило, відповідно, розкрити роль конфлікту як джерела соціальної нестійкості та осмислити суспільство як багатовимірний простір соціальної мобільності.

3. Дослідження топології соціальної складності засвідчило, що під організацією складності розуміється її становлення як структурної і функціональної цілісності, тоді як самоорганізація розкриває «технологію» цього становлення, що супроводжується зростанням безладдя, нестійкості та нелінійності; топологія складності об'єднує організацію і самоорганізацію, представляючи собою «нестійку архітектуру», темпоральну топологію, що вибудовується за принципами мережевої організації та розкривається в таких характеристиках, як емерджентність, антропологічність, варіативність, «балансування на краю хаосу», власний темпосвіт, фрактальність та авто-еко-організація. Аналіз сучасних підходів дав підстави стверджувати, що мережеві соціальні теорії корелюють із парадигмою складності та відкривають можливості осмислення межі як феномена соціальної складності: мережі характеризуються самоорганізацією, комунікативністю, фрактальністю, рекурсивними зв'язками, а мережевий соціальний простір є водночас незмінним/змінним, перервним/безперервним, ризомним та емерджентним. Особливе значення для розуміння мережевої природи соціальної складності має акторно-мережева теорія Латура та Ло, яка

запропонувала розуміти соціальне не як готову субстанцію, а як ефект, що постійно відтворюється у взаємодії численних акторів; водночас було показано, що ця теорія потребує доповнення з боку філософсько-антропологічного аналізу, оскільки схильна нівелювати специфіку людського буття, пов'язану зі смислопокладанням. Внаслідок цього межа постає як феномен самоорганізації, оскільки соціальні топоси, що нею виділяються, є специфічними хронотопами – рухливими і пластичними, здатними мінімально конфліктно перебудовуватися.

4. Аналіз культурної межі та меж культури як основи існування суспільства показав, що в топології культури, побудованій за принципом «центр-периферія», поняття межі концептуалізується через співвідношення з поняттями «пограниччя», «приграниччя», «фронтір»; натомість у мережевій топології культури культурне прикордоння стає епіцентром культурної комунікації, в процесі якої відбувається оновлення соціокультурного простору, а на перший план виходять не просторові, а часові відмінності та межі, що виступають як межі-контексти, межі-прикордоння, які організовують комунікативну реальність. Дослідження засвідчило, що сучасні студії межі (border studies), і передусім їхня антропологічно орієнтована гілка (Вілсон), відходять від розуміння кордону як фіксованої лінії, висувуючи на перший план процесуальний характер межі – безперервну діяльність межування, що конститує спільноту. Залучення оптики символічної влади Бурдьє дозволило показати, що проведення культурних меж ніколи не є ціннісно нейтральною операцією, а постає як результат символічної боротьби за право легітимного визначення культурного, тоді як поєднання цієї оптики з оптикою складності Морена розкрило принципову незавершеність, відкритість та невизначеність культурного простору, що й уможливлює культурну творчість.

5. Використання концепту антропологічної складності дозволило розкрити культурну межу як антропокультурне «розгортання» та пов'язати його з процесами самоорганізації соціальної складності, причому топологія антропологічної складності вибудовується за голографічним принципом (у культурному міститься людське, у людині потенційно та актуально присутня культура), за принципом рекурсивної петлі (людина створює культуру, яка створює людину) та за діалогічним принципом (між людиною і культурою існує додатковий, конкурентний, антагоністичний зв'язок), а у взаємодії людини та культури виявляється розбіжність антропологічного та культурного. На цій основі культурну межу визначено як межу-хронотоп, що створюється смисловою активністю людини і організує людиномірну соціальну складність. Дослідження поглибило розуміння антропологічної складності, спираючись як на класичну філософську антропологію Шелера з його вченням про особливе становище людини в космосі, так і на сучасне процесуальне розуміння людської природи, що у працях Морена постала як складна біокультурна єдність, а в психосинергетичній традиції – як багаторівнева самоорганізована система; особливої гостроти набула проблема межі між людським і нелюдським, яка, як показав аналіз робіт

Ганкеля та сучасних студій межі, ніколи не була стабільною лінією, а завжди поставала як культурно-історичний конструкт, предмет боротьби й переозначення.

6. Аналіз меж антропокультурного через антропологічні типи «людини-мандрівника», «людини-навігатора» та «людини-прикордонника» дав підстави розглядати саму людину, що взаємодіє з культурою, як культурний хронотоп, що організує культурний простір. Дослідження показало, що в умовах неklasичного «світу світів», позбавленого центру і периферії, людина стає навігатором, який прокладає шлях, тоді як «людина-прикордонник» не може не зважати на межі антропокультурного, для якої будь-яке їх порушення пов'язане з екзистенційним вибором та виходом у граничне буття; антропологічна складність виникає саме в діалозі цих двох типів, для яких спільним смисловим центром є культура, що утримує людину у своїх межах, а отже, від саморуйнування. Розкриття типу «людини-навігатора» через запропоноване Рікером розрізнення тотожності-незмінності та тотожності-самості дозволило показати, що ідентичність навігатора утримується не прив'язкою до фіксованого місця, а безперервною наративною роботою самоосмислення, завдяки якій людина несе свою культурну межу в собі; водночас звернення до сучасної антропології межі засвідчило амбівалентність прикордонного існування, що є водночас тягарем підвищеної рефлексивності та даром особливої компетентності культурного посередництва, унаслідок чого маргінальність переосмислюється з дефіциту на ресурс культурної творчості.

7. Аналіз культурної межі в українському досвіді засвідчив парадигмальний характер українського кейсу для філософського осмислення межі: український соціокультурний простір, історично сформований як цивілізаційне перехрестя, є зразковим прикладом того, що Морен називав «складним зі складним», – множинності взаємодіючих центрів та периферій, що утворюють складну мережеву топологію смислів. Дослідження показало, що в усіх розглянутих аспектах – цивілізаційного перехрестя, переміщення та деколонізації – культурна межа функціонує одночасно як просторове і часове утворення, підтверджуючи тезу про культурну межу як межу-хронотоп. Феномен масового переміщення українців після 2014 та особливо 2022 років, осмислений у світлі сучасних міграційних досліджень, виявив здатність культурної межі до релокації разом із суб'єктом: переміщена людина несе свою культурну межу із собою, що пояснює, чому масове переміщення не призводить до простого «розчинення» у культурах прийому, а породжує нові, гібридні, мережеві форми української ідентичності. Деколонізаційний процес постав як активне перевизначення культурної межі зсередини, як рух від нав'язаних меж до меж власних, що відповідає принципам авто-еко-організації та рекурсивної петлі; нерозривно пов'язаний з утвердженням людиноцентричних та демократичних цінностей, з трансформацією освіти та з рефлексією над власною інтелектуальною традицією, він виявив свою сутність як трансформацію самої топології культурного простору – перехід від ієрархічної до мережевої організації смислів.

8. Дослідження онтологізації віртуальної реальності в контексті соціальної складності засвідчило, що межа є розрізненням віртуального та реального, будучи пов'язаною у самій віртуальній реальності з онтологічним самовизначенням людини, а сама віртуальна реальність є складністю, що є частиною соціальної складності («складне в складному») і водночас виходить за простір соціального і реального, пов'язана з ним як «складне зі складним»; вона має відносну автономію, власну організацію й топологію та водночас відкрита для соціальної реальності, здійснюючи на неї зворотний вплив. Феномен межі у віртуальній реальності пов'язаний із необхідністю та потребою людини у самовизначенні при необмежених для цього можливостях, а збереження людської ідентичності з осмисленими ціннісними установками та здатність до творчої і критичної комунікації є базовою умовою становлення віртуальної культури. Дослідження показало, що проблема меж власне людського у віртуальному просторі набуває особливої гостроти в умовах розвитку штучного інтелекту: поява комунікативних та генеративних технологій, що імітують суб'єктність, не будучи суб'єктами, руйнує презумпцію суб'єктності співрозмовника, на якій ґрунтується смислотворча природа культурної комунікації; аналіз феноменів алгоритмічної культури, цифрової посмертності та постлюдського стану засвідчив, що віртуалізація переозначає найфундаментальніші межі людського існування – між виробником і споживачем, людським і нелюдським, життям і смертю.

9. Аналіз культурної межі як феномена самоорганізації віртуальної реальності показав, що в онтологічному аспекті віртуальна культура є проектом людини-навігатора, яка здійснює пошук нового себе і нової культури за відсутності емпіричної прихильності до реальності, у культурі, позбавленій матеріального змісту та поданій у «чистій духовності»; їй притаманні такі особливості, як відсутність «тілесного» людини як субстанційної основи, розмивання меж індивідуального «Я», розмивання межі між людиною та «псевдо-суб'єктами», просторова організація у вигляді візуалізації змісту та тимчасова організація, представлена нескінченним «зараз». Дослідження засвідчило, що віртуальна культура виникає у ситуації відсутності/створення меж, а її актуальною реальністю є людина – носій культурних смислів, яка у віртуальному просторі стає специфічним культурним «хронотопом», «вузлом» у мережах комунікацій, що продукує нові смисли та визначає зміст віртуальної культури; перебуваючи на межі віртуальної та фізичної реальності, вона поєднує їх у соціальну складність. Тим самим культурна межа постає як форма самоорганізації соціальної складності, що створює її темпоральну топологію через сенсотворчу діяльність людини, яка, проводячи й переозначаючи культурні межі, виступає тим культурним хронотопом, що організує людиномірну соціальну складність та наповнює її людинотворчими смислами.

Основні положення дисертаційного дослідження викладено в таких публікаціях автора:

Статті у наукових фахових виданнях України:

1. Мальченко В. В. До питання про соціокультурні імплікації складності. Вища освіта України. 2024. № 4 (95). С. 52–59. DOI: [https://doi.org/10.32782/NPU-VOU.2024.4\(95\).07](https://doi.org/10.32782/NPU-VOU.2024.4(95).07)
2. Мальченко В. В. До питання про віртуальну реальність: онтологізація в контексті соціальної складності. Вища освіта України. 2025. № 1 (96). С. 40–49. DOI: [https://doi.org/10.32782/NPU-VOU.2025.1\(96\).06](https://doi.org/10.32782/NPU-VOU.2025.1(96).06)
3. Мальченко В. В. Методологічні та онтологічні аспекти парадигми складності. Вища освіта України. 2025. № 2 (97). С. 135–145. DOI: [https://doi.org/10.32782/NPU-VOU.2025.2\(97\).16](https://doi.org/10.32782/NPU-VOU.2025.2(97).16)

Статті в іноземних виданнях:

4. Malchenko V. The cultural boundary in the virtualization of social complexity: the challenge of artificial intelligence to the meaning-making nature of communication. *Innovative Solutions In Modern Science*, 2026, № 1(70), P. 1–16. DOI: [https://doi.org/10.26886/2414-634X.1\(70\)2026.2](https://doi.org/10.26886/2414-634X.1(70)2026.2)
5. Yershova-Babenko I. V., Malchenko V. V. On the Issue of the Specificity of Philosophical Interpretation of Natural Scientific (Synergetics) and Socio-Humanitarian (Psychosynergetics) Knowledge. Inter- and Transdisciplinary Research. *Philosophy of Science in the Historical-Philosophical Dimension*. Riga : Baltija Publishing, 2025. P. 84–98. DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-556-3-6>
6. Мальченко В. В. Питання про нове уявлення психомірності людини як нелінійного цілого/цілісності в контексті явища хаотизації (історико-культурний та філософський аспекти. Китай). *Norwegian Journal of Development of the International Science*, 2024, № 146. С. 112–116. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.14499276>

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації (матеріали конференцій):

7. Мальченко В. В. Методологічні та онтологічні аспекти парадигми складності. Методологія та технологія сучасного філософського пізнання : матеріали IV Міжнар. наук. конф. студентів, молодих вчених та науковців, Одеса, 25–26 трав. 2018 р. Одеса, 2018. С. 100–102.

АНОТАЦІЯ

Мальченко В. В. Культурна межа як феномен соціальної складності. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії. – Український державний університет імені Михайла Драгоманова, Київ, 2026.

У дисертації вперше здійснено цілісний соціально-філософський аналіз культурної межі як феномена соціальної складності, під якою розуміється така організація соціокультурної реальності, що поєднує процеси соціальної організації та самоорганізації, поставши як «нестійка архітектура» рухливого, нелінійного, темпорального порядку. Осердям дослідження є концепт культурної межі, осмисленої не як фіксована лінія розмежування, а як межа-хронотоп, що створюється смисловою активністю людини й організує людиномірну соціальну складність. Методологічною основою дослідження є парадигма складності, теоретичним ядром якої є синергетика і яка постає не як галузева теорія, а як новий тип наукової раціональності, у якому знімається традиційна опозиція між порядком і хаосом, детермінованістю та випадковістю; обґрунтовано, що епістемологічні принципи складного мислення – системний, голографічний, рекурсивної петлі, авто-еко-організації – у побудові онтології складності функціонують як онтологічні принципи, а інформаційний вимір самоорганізації має принципове значення для соціального пізнання, оскільки людська спільнота тримається передусім на обміні смислами, а культура постає як джерело негентропії.

Проаналізовано топологію соціальної складності й виявлено, що мережеві соціальні теорії корелюють із парадигмою складності та відкривають можливості осмислення межі як феномена самоорганізації: у мережевій топології межа постає не як лінія поділу, а як межа-контекст і межа-прикордоння, що організовує комунікативну реальність, а соціальні топоси, які нею виділяються, є рухливими й пластичними хронотопами; обґрунтовано, що акторно-мережева теорія потребує доповнення з боку філософсько-антропологічного аналізу, оскільки схильна нівелювати специфіку людського буття, пов'язану зі смислопокладанням. Проаналізовано антропологічний вимір культурної межі, осмислено культуру як спосіб самоорганізації антропологічної складності, що виникає у взаємодії людини й культури за голографічним, рекурсивним та діалогічним принципами; продемонстровано, що сама людина, яка проводить і переозначає культурні межі, постає як культурний хронотоп, що організує культурний простір. Розкрито антропологічні типи «людини-мандрівника», «людини-навігатора» та «людини-прикордонника» й показано, що антропологічна складність виникає саме в діалозі цих типів, а маргінальність у мережевій топології культури переосмислюється з дефіциту на ресурс культурної творчості.

Проаналізовано культурну межу в українському досвіді й виявлено парадигмальний характер українського кейсу для філософського осмислення межі: український соціокультурний простір, історично сформований як цивілізаційне перехрестя, є зразковим прикладом множинності взаємодіючих центрів і периферій, що утворюють складну мережеву топологію смислів; продемонстровано, що у феномені масового переміщення українців культурна межа виявляє здатність до релокації разом із суб'єктом, а деколонізаційний процес постає як активне перевизначення межі зсередини – перехід від ієрархічної до мережевої організації смислів, нерозривно пов'язаний з утвердженням людиноцентричних та демократичних цінностей. Проаналізовано культурну межу у віртуалізації соціальної складності й показано, що віртуальна реальність є складністю, яка є частиною соціальної складності й водночас виходить за її межі, пов'язана з нею як «складне зі складним»; виявлено, що проблема меж власне людського набуває особливої гостроти в умовах розвитку штучного інтелекту, оскільки поява систем, що імітують суб'єктність, не будучи суб'єктами, руйнує презумпцію суб'єктності співрозмовника, на якій ґрунтується смислотворча природа культурної комунікації.

Доведено, що віртуальна культура є проектом людини-навігатора, для якої актуальною реальністю є людина – носій культурних смислів, яка у віртуальному просторі стає специфічним культурним «хронотопом», «вузлом» у мережах комунікацій. Обґрунтовано, що культурна межа постає як наскрізна форма самоорганізації соціальної складності, яка в усіх своїх вимірах – соціально-топологічному, антропологічному та віртуальному – конститується смисловою активністю людини, що організує людиномірну соціальну складність та наповнює її людинотворчими смислами. У цьому, як засвідчило дослідження, полягає головний теоретичний результат розробленого концептуального апарату.

Ключові слова: культурна межа, межа-хронотоп, соціальна складність, парадигма складності, самоорганізація, соціальна топологія, антропологічна складність, людиномірність, культурогенність, людина-навігатор, людина-прикордонник, культурне прикордоння, віртуальна реальність, віртуальна культура, деколонізація.

ABSTRACT

Malchenko V. V. The Cultural Boundary as a Phenomenon of Social Complexity. – Qualifying scholarly work on the rights of a manuscript.

Dissertation for the candidate degree in philosophical sciences by specialty 09.00.03 – Social Philosophy and Philosophy of History. – Drahomanov Ukrainian State University, Kyiv, 2026.

The dissertation offers, for the first time, a comprehensive social-philosophical analysis of the cultural boundary as a phenomenon of social complexity, the latter understood as a mode of organization of socio-cultural reality that combines the processes of social organization and self-organization,

emerging as an "unstable architecture" of a mobile, non-linear, temporal order. The core of the study is the concept of the cultural boundary, conceived not as a fixed dividing line but as a boundary-chronotope that is constituted by the meaning-making activity of the human being and organizes human-dimensional social complexity. The methodological foundation of the study is the paradigm of complexity, whose theoretical core is synergetics and which emerges not as a disciplinary theory but as a new type of scientific rationality, in which the traditional opposition between order and chaos, determinacy and randomness is overcome; it is substantiated that the epistemological principles of complex thinking – the systemic, holographic, recursive-loop, and auto-eco-organization principles – function, in the construction of an ontology of complexity, as ontological principles, while the informational dimension of self-organization is of fundamental significance for social cognition, since a human community is sustained primarily by the exchange of meanings, and culture appears as a source of negentropy.

The topology of social complexity is analyzed, and it is found that network social theories correlate with the paradigm of complexity and open up possibilities for conceiving of the boundary as a phenomenon of self-organization: within a network topology the boundary appears not as a line of division but as a boundary-context and a boundary-borderland that organizes communicative reality, while the social topoi it delineates are mobile and plastic chronotopes; it is substantiated that actor-network theory requires supplementation from the side of philosophical-anthropological analysis, since it tends to level out the specificity of human being associated with meaning-positing. The anthropological dimension of the cultural boundary is analyzed, and culture is conceived as a mode of self-organization of anthropological complexity arising in the interaction of the human being and culture according to the holographic, recursive, and dialogical principles; it is demonstrated that the human being who draws and re-signifies cultural boundaries appears as a cultural chronotope that organizes cultural space. The anthropological types of the "human-wayfarer," the "human-navigator," and the "human-borderguard" are disclosed, and it is shown that anthropological complexity arises precisely in the dialogue of these types, while marginality is reconceived from a deficit into a resource of cultural creativity.

The cultural boundary in the Ukrainian experience is analyzed, and the paradigmatic character of the Ukrainian case is revealed: the Ukrainian socio-cultural space, historically formed as a civilizational crossroads, is an exemplary instance of the multiplicity of interacting centers and peripheries that constitute a complex network topology of meanings; it is demonstrated that in the phenomenon of the mass displacement of Ukrainians the cultural boundary reveals a capacity for relocation together with the subject, while the process of decolonization appears as an active re-definition of the boundary from within – a transition from a hierarchical to a network organization of meanings, inseparably linked to the affirmation of human-centered and democratic values. The cultural boundary in the virtualization of social complexity is analyzed, and it is shown that virtual reality is a complexity that is part of social complexity and at the same time extends beyond

it, related to it as the "complex with the complex"; it is found that the problem of the limits of the properly human acquires particular acuteness under the conditions of the development of artificial intelligence, since the emergence of systems that imitate subjectivity without being subjects undermines the presumption of the interlocutor's subjectivity, on which the meaning-making nature of cultural communication is grounded.

It is proven that virtual culture is a project of the human-navigator, for whom the actual reality is the human being – the bearer of cultural meanings, who in virtual space becomes a specific cultural "chronotope," a "node" in networks of communication. It is substantiated that the cultural boundary appears as a cross-cutting form of self-organization of social complexity, which, in all of its dimensions – socio-topological, anthropological, and virtual – is constituted by the meaning-making activity of the human being, who organizes human-dimensional social complexity and fills it with human-creative meanings. In this, as the study has shown, consists the principal theoretical result of the conceptual apparatus that has been developed.

Keywords: cultural boundary, boundary-chronotope, social complexity, paradigm of complexity, self-organization, social topology, anthropological complexity, human-dimensionality, culture-generativity, human-navigator, human-borderguard, cultural borderland, virtual reality, virtual culture, decolonization.

Підписано до друку 14.08.2026 р. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Times.
Зам. № 060
Віддруковано з оригіналів.

Видавництво Українського державного університету
імені Михайла Драгоманова.
01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9
Свідоцтво про реєстрацію ДК 7896 від 25.07.2023.
(044) 239-30-26.